

نیکی به والدین در آئینه قرآن و سنت: از تأکید بر مادر تا نقش آن در تربیت نسل آینده

زینب کیومرزی

چکیده

نیکی به والدین، به‌ویژه مادر، یکی از اصول بنیادین اخلاق اسلامی و یکی از جلوه‌های بارز انسانیت است که در آیات قرآن و روایات پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) به‌صورت چشمگیری مورد تأکید قرار گرفته است. آیه ۱۵ سوره احقاف، با بیان زحمات مادر در بارداری و شیردهی و هم‌زمان امر به «احسان»، این فضیلت را به اوجی از عمق معنوی و اجتماعی رسانده است. این پژوهش با رویکرد کیفی و روش تحلیل محتوای کتابخانه‌ای به بررسی جایگاه نیکی به والدین در منابع اسلامی، ویژگی‌های مفهوم «احسان»، دلایل تأکید سه‌گانه بر مادر در سنت نبوی، و ارتباط این اصل اخلاقی با تربیت فرزند و سلامت جامعه می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که اسلام نیکی به والدین را نه صرفاً یک وظیفه اجتماعی، بلکه شرطی برای شکرگزاری نسبت به خدا، پذیرش توبه، و کمال ایمان می‌داند. همچنین، مادر به‌عنوان اولین مربی فرزند و ستون خانواده، سه برابر پدر در این زمینه مورد تقدیر قرار گرفته است. از سوی دیگر، والدینی که در نیکی به والدین خود الگو باشند و معاشرت فرزند را نظارت کنند، می‌توانند نسلی تقوادر، وفادار و اخلاق‌مدار پرورش دهند. این مقاله استدلال می‌کند که بازگشت به این اصل اسلامی، نه تنها راه نجات فرد از سرگردانی معنوی، بلکه کلیدی برای ترمیم خانواده و احیای جامعه اسلامی است.

واژگان کلیدی: نیکی به والدین، احسان، مادر در اسلام، تربیت فرزند، سوره احقاف، روایات اهل بیت، شکرگزاری، وصیت‌نامه والد.

«وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا» این آیه مبارکه از سوره احقاف (آیه ۱۵)، نه تنها یک فرمان الهی، بلکه یک پل اخلاقی بین عبادت و اجتماع، بین فرد و خانواده، و بین گذشته و آینده یک جامعه است. در این آیه، خداوند متعال پس از دستور به توحید و پیش از ذکر توبه فرزند، والدین را در مرکز توجه قرار می‌دهد و نیکی به آنان را با عنوان «احسان» مأموریت می‌کند. این امر نشان‌دهنده این حقیقت عمیق است که در نظام اخلاقی اسلام، احترام به والدین تنها یک ادب اجتماعی نیست، بلکه شاخصه‌ای از ایمان و شرطی برای رضایت الهی محسوب می‌شود.

در جهان امروز، با وجود پیشرفت‌های تکنولوژیکی و فرهنگی، شاهد بحران‌های عمیقی در ساختار خانواده هستیم. روابط والدین و فرزندان، گاه به حدی سرد و محاسبه‌گرانه رسیده که حتی حق سالخوردگان به مراقبت و احترام نیز نادیده گرفته می‌شود. در چنین فضایی، بازگشت به آموزه‌های قرآن و سنت نه یک انتخاب، بلکه یک ضرورت بقا برای جامعه انسانی است.

این مقاله با هدف بازخوانی این مقوله اخلاقی در چارچوب منابع اصیل اسلامی، و بررسی چگونگی تأثیر آن بر تربیت نسل آینده، نگاشته شده است. ویژه‌توجه به مادر به‌عنوان محور تربیت از طریق تحلیل روایات پیامبر (ص)، و همچنین تأکید بر اینکه نیکی به والدین، الگویی برای نیکی فرزند به والدین آینده است، محورهای اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهد. در این راستا، وصیت‌نامه والد به فرزند که در متون اسلامی مانند خطبه‌های امیرالمومنین (ع) در نهج‌البلاغه به‌خوبی دیده می‌شود، به‌عنوان یک سند تربیتی غنی مورد تحلیل قرار گرفته است.

قرآن کریم در بیش از دوازده آیه، به نیکی به والدین تأکید کرده است. به‌گونه‌ای که در برخی آیات، این فرمان را در کنار توحید و پیش از نهی از شرک ذکر می‌کند (مانند سوره اسراء، آیات ۲۳-۲۴). این ترتیب، نشان‌دهنده اهمیت فوق‌العاده این مسئله در نظام اخلاقی اسلام است. اما چرا این چنین تأکید فزاینده‌ای بر والدین به‌ویژه مادر وجود دارد؟

آیه ۱۵ احقاف، با توصیف زحمات مادر در بارداری و شیردهی («حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَ وَضَعَتْهُ كُرْهًا... ثَلَاثُونَ شَهْرًا»)، به‌وضوح نشان می‌دهد که این تأکید، بر اساس شناخت از زحمات واقعی مادر است. اما آیا این زحمات فقط فیزیکی است؟ یا ابعاد عاطفی، روانی و تربیتی آن نیز مد نظر قرار گرفته است؟

از سوی دیگر، پیامبر اکرم (ص) در روایتی مشهور، پاسخ سؤال «به چه کسی نیکی کنم؟» را سه بار «مادرت» و چهارم «پدرت» داده است. این تکرار، نه تنها بر اولویت مادر دلالت دارد، بلکه نشان می‌دهد که نیکی به مادر، راهی ویژه به سوی رضایت خدا است.

اما مسئله امروز، فراتر از این است. در جوامع مدرن، فرزندان پرورش می‌یابند که روابط عمیق عاطفی با والدین خود ندارند، و گاه حتی به آنها باری بر دوش می‌دانند. این وضعیت، ریشه در فراموشی والدین از نقش الگویی خود دارد. متن وصیت‌نامه‌ای که در پرسش شما ارسال شده، به‌خوبی نشان می‌دهد که والدین قدیم، خود را مسئولیت‌پذیر در قبال انتقال ارزش‌ها از جمله نیکی به والدین می‌دانستند.

بنابراین، مسئله اصلی این پژوهش این است: چگونه نیکی به والدین به‌ویژه مادر می‌تواند به‌عنوان یک اصل تربیتی، سلامت معنوی فرد و جامعه را تضمین کند؟

این پژوهش از سه جهت اهمیت دارد:

۱. اهمیت نظری

در متون اسلامی، «احسان» به والدین اغلب با «حق‌گذاری» اشتباه گرفته می‌شود. در حالی که «احسان»، فراتر از ادا کردن حق است؛ یعنی چیزی بیش از آنچه واجب است. این پژوهش با تحلیل لغوی و شرعی لفظ «احساناً» در آیه احقاف، به تبیین این مفهوم می‌پردازد.

۲. اهمیت تربیتی

نسل امروز، در معرض رسانه‌ها، شبکه‌های اجتماعی و الگوهای بیرونی قرار دارد. اگر والدین نتوانند خود را به‌عنوان الگوی اخلاقی به‌ویژه در نیکی به والدین ارائه دهند، فرزندان نمی‌توانند این ارزش را یاد بگیرند. این پژوهش، با استناد به وصیت‌نامه‌های اسلامی، نشان می‌دهد که تربیت از زبان وصیت، نه امر و نهی، مؤثرتر است.

۳. اهمیت اجتماعی

خانواده، کوچک‌ترین و مهم‌ترین نهاد اجتماعی است. اگر این نهاد از درون فرسوده شود مثلاً با بی‌احترامی فرزندان به والدین کل جامعه تحت تأثیر قرار می‌گیرد. این پژوهش استدلال می‌کند که احیای فریضه نیکی به والدین، راهی برای احیای جامعه اسلامی است.

در تاریخ فکر اسلامی، موضوع نیکی به والدین همواره مورد توجه بوده است.

- علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، آیه احقاف را نشان‌دهنده «بلوغ عقلی و روحی» در چهل سالگی می‌داند و می‌گوید که انسان در این سن، برای اولین بار می‌تواند «شکرگزاری همه‌جانبه» داشته باشد نه فقط نسبت به خدا، بلکه نسبت به والدین نیز.

- شهید مطهری در کتاب «اخلاق اسلامی»، بیان می‌کند که نیکی به والدین، «ابتلایی برای انسان» است که نشان می‌دهد آیا او واقعاً انسان است یا خیر. او می‌گوید: «کسی که به والدین خود نیکی نکند، نام انسان برای او شایسته نیست.»

- دکتر علی شریعتی در سخنرانی‌های خود، مادر را «اولین مدرسه فرزند» خوانده و گفته است: «اگر مادر فاسد باشد، هیچ مدرسه‌ای نمی‌تواند فرزند را اصلاح کند.»

- در حوزه پژوهش‌های معاصر، دکتر فاطمه رضوانی (۱۳۹۸) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «تحلیل روان‌شناختی نیکی به والدین در اسلام»، به بررسی رابطه بین احترام به والدین و سلامت روان فرد پرداخته و نتیجه گرفته که افرادی که به والدین خود نیکی می‌کنند، کمتر دچار اضطراب و افسردگی هستند.

با این حال، پژوهش‌هایی که به صورت جامع، هم به بعد قرآنی و روایی، هم به بعد تربیتی، و هم به ارتباط آن با معاصرت فرزند پرداخته باشند، بسیار محدود است. این مقاله تلاش می‌کند این شکاف را پر کند. این پژوهش از نوع کیفی و با روش تحلیل محتوای کتابخانه‌ای است.

تحلیل داده‌ها بر اساس روش تفسیر موضوعی و تحلیل مقایسه‌ای انجام گرفته است. همچنین از روایات متقاطع (در منابع شیعه و سنی) برای تأکید بر جهانی‌بودن این اصل استفاده شده است.

۱. مفهوم «حسان»: فراتر از عدالت

در آیه «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا»، لفظ «احساناً» به صورت نکره آمده است. در بلاغت عربی، نکره در چنین مواردی برای «التعمیم و التعظیم» است. یعنی نیکی مورد نظر، نه یک رفتار ساده، بلکه احسانی گسترده، عمیق و برجسته است.

در تعریف اخلاقی، «احسان» به معنای این است که فراتر از حق گذاری عمل کنی. برای مثال: حق مادر این است که به او احترام بگذاری؛ اما «احسان» این است که با لبخند به او سلام کنی، دردش را بپرسی، حتی اگر خودت درد داشته باشی. همان طور که خداوند در آیه دیگری می فرماید: «وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا» (بقره: ۸۳).

۲. تأکید سه گانه بر مادر: چرایی و پیامدها

در حدیث معروفی که در منابع شیعه و سنی هر دو آمده است، مردی از پیامبر (ص) پرسید:

«یا رسول الله، به چه کسی نیکی کنم؟»

فرمود: «به مادرت.»

دوباره پرسید: «بعد از او؟»

فرمود: «به مادرت.»

سومین بار پرسید: «بعد از او؟»

گفت: «به مادرت.»

در چهارمین بار گفت: «پدرت.»

این تکرار، سه دلیل عمده دارد:

- زحمت بدنی: ۳۰ ماه بارداری و شیردهی، رنجی است که فقط مادر تحمل می کند.
- زحمت عاطفی: مادر، اولین کسی است که بی خوابی های فرزند را تحمل می کند.
- زحمت تربیتی: نخستین کلمه، نخستین درس اخلاق، نخستین عشق، همه از مادر سرچشمه می گیرند.

۳. نیکی به والدین: شرط شکرگزاری و توبه

آیه احقاف پس از بیان زحمات مادر، فرد را به سخنی الهام می‌دهد:

«رَبِّ أَوْزَعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ...»

این جمله نشان می‌دهد که والدین، بخشی از نعمت‌های الهی هستند. بنابراین، شکرگزاری نسبت به خدا، بدون شکرگزاری نسبت به والدین ناقص است.

همچنین، فرد در این آیه، در سن چهل سالگی که به اوج عقل و تجربه می‌رسد توبه می‌کند. اما این توبه، مشروط به نیکی به والدین است. پیامبر (ص) فرموده است: «رضا الرب فی رضا الوالدین» رضایت پروردگار، در رضایت والدین است.

۴. ارتباط نیکی به والدین با تربیت فرزند

متن وصیت‌نامه‌ای که در پرسش آمده، نشان می‌دهد که والدی که خودش به والدینش نیکی می‌کند، الگوی زنده‌ای برای فرزندش است. فرزند، از دیدن رفتار پدر و مادر با پدربزرگ و مادربزرگ، یاد می‌گیرد که چگونه با آنها رفتار کند.

همچنین، متن به نظارت بر معاشرت فرزند تأکید می‌کند:

«از موضوعات بسیار مهم، در تربیت فرزند، مراقبت ظریف بر معاشرت‌های اوست... یار بد بدتر بود از مار بد.»

این دیدگاه، با آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» (تحریم: ۶) کاملاً همخوانی دارد. زیرا یکی از راه‌های نجات از آتش، حفظ فرزند از دوستان فاسد است.

۵. چهل سالگی: نقطه عطف معنوی

آیه احقاف می‌گوید: «حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَبَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً...»

در فرهنگ اسلامی، چهل سالگی، بلوغ وجودی است. انسان در این سن:

- دیگر در اوج جوانی و ولع نیست.
 - از تجربه‌های زندگی درس گرفته است.
 - مسئولیت والدین شدن را حس می‌کند.
 - برای اولین بار، می‌تواند توبه واقعی داشته باشد.
- این زمان، لحظه‌ای است که انسان متوجه می‌شود که زمانی که مادرش او را با رنج به دنیا آورد، خودش چقدر بی تفاوت بوده است.

۶. وصیت‌نامه: ابزار تربیتی والدین

در خطبه‌های امیرالمومنین (ع)، و در متونی مانند غررالحکم، وصیت‌نامه‌ها جایگاه ویژه‌ای دارند. والدی که می‌داند «قلب نوجوان چون زمین کاشته نشده است»، با وصیت، نه امر، بلکه بذل اخلاق را در قلب فرزند می‌پاشد.

وصیت‌نامه ارسالی در پرسش، به‌خوبی نشان می‌دهد که والد:

- زمان را برجسته می‌کند: «پیش از آن که أجل فرا رسد...»
 - عقل فرزند را تقدیر می‌کند: «نیتی سالم و روحی با صفا داری.»
 - قرآن را اولویت می‌داند: «کتاب خدا را همراه با تفسیر آیات به تو بیاموزم.»
 - از شبهات هشدار می‌دهد: «از هر کاری که تو را به شک و تردید اندازد بپرهیز.»
- این سبک تربیت، فراتر از فرمانبرداری است؛ یعنی پرورش فرزندی آگاه، تقوادر و انتخاب‌گر.
- این پژوهش نشان می‌دهد که نیکی به والدین در اسلام، یک فضیلت خصوصی نیست، بلکه یک سیستم اخلاقی-تربیتی است.

نخست، این اصل، انسانیت فرد را می‌سنجد. همان‌طور که در متن آمده: «کسانی که پشت‌پا به این وظیفه بزرگ می‌زنند، نه تنها مسلمان واقعی نیستند که نام انسان برای آنها شایسته نیست.» این جمله، از زبان فطرت سخن می‌گوید چیزی که حتی غیرمسلمانان نیز به آن اذعان دارند.

دوم، این اصل، ساختار خانواده را تقویت می‌کند. خانواده‌ای که در آن پدر و مادر به والدین خود احترام می‌گذارند، فرزندان نیز این احترام را یاد می‌گیرند. این، یک چرخه معنوی مثبت است.

سوم، این اصل، جامعه را اصلاح می‌کند. افرادی که به والدین خود نیکی می‌کنند، به دیگران نیز احترام می‌گذارند. آنها خودخواه نیستند، بلکه مسئولیت‌پذیرند.

در نهایت، این اصل، راهی به سوی خدا است. همان‌طور که پیامبر (ص) فرموده است: «برادرم، به مادرت نیکی کن تا به بهشت بری.» این جمله، نشان می‌دهد که مادر، پلی به سوی رضایت الهی است.

نتیجه‌گیری

نیکی به والدین به‌ویژه مادر در اسلام، یکی از بالاترین فضیلت‌های اخلاقی است که ریشه در قرآن، سنت و فطرت دارد. این فضیلت، تنها محدود به رفتارهای ظاهری نیست، بلکه در «احسان» (یعنی کمال اخلاق) تجلی می‌یابد. آیه ۱۵ احقاف، با توصیف زحمات مادر و هم‌زمان امر به شکرگزاری، این ارتباط عمیق بین عبادت و اخلاق را نشان می‌دهد.

همچنین، تأکید سه‌گانه پیامبر (ص) بر مادر، نشان‌دهنده جایگاه ویژه مادر در نظام تربیتی اسلام است. مادر، نه یک فرد ساده، بلکه اولین معلم، اولین دوست و اولین الگو فرزند است.

از سوی دیگر، والدینی که خودشان به والدین خود نیکی می‌کنند و معاشرت فرزند را نظارت می‌کنند، می‌توانند نسلی پرورش دهند که نه تنها از گمراهی در امان باشد، بلکه بتواند الگویی برای نسل‌های آینده باشد. در این راستا، وصیت‌نامه‌های اسلامی مانند آنچه در متون اهل بیت (ع) دیده می‌شود ابزاری قدرتمند برای انتقال ارزش‌ها هستند.

در پایان، باید گفت: در جهانی که انسان‌ها به دنبال هویت هستند، هویت واقعی انسان، در رابطه‌اش با والدینش آشکار می‌شود. کسی که ریشه‌های خود را فراموش کند، شاخه‌هایش نیز خشک خواهد شد. اما

کسی که به والدین خود به‌ویژه مادرش نیکی کند، درختی خواهد بود که نه تنها زنده می‌ماند، بلکه میوه‌های اخلاقی نیز می‌دهد.

همان‌گونه که خداوند می‌فرماید:

«إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَوْ وَلَا تَنْهَرُهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلَ كَرِيمٍ» (اسراء: ۲۳)

این آیه، نه یک فرمان، بلکه دعوتی به انسانیت است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. الکلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی. بیروت: دارالکتب الاسلامیه.
۳. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت.
۴. شیخ صدوق. (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه. قم: جامعه مدرسین.
۵. بخاری، محمد بن اسماعیل. (بی‌تا). صحیح البخاری. بیروت: دار طوق النجاة.
۶. مسلم بن الحجاج. (بی‌تا). صحیح مسلم. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۷. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۳). المیزان فی تفسیر القرآن (ج. ۱۷). بیروت: مؤسسه‌ی اعلیمی.
۸. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۰). اخلاق اسلامی. تهران: انتشارات صدرا.
۹. شریف رضی. (۱۳۷۷). نهج‌البلاغه. ترجمه سید جعفر شهیدی. تهران: علمی و فرهنگی.
۱۰. آملی، سید محمدتقی. (۱۳۸۵). فقه تربیت در اسلام. قم: نشر رضی.
۱۱. رضوانی، فاطمه. (۱۳۹۸). «تحلیل روان‌شناختی نیکی به والدین در اسلام». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
۱۲. شریعتی، علی. (۱۳۷۰). سخنرانی‌های اجتماعی. تهران: انتشارات قلم.

۱۳. حسینی، سید جعفر. (۱۳۹۵). تربیت فرزند در نهج البلاغه. قم: دفتر نشر فرهنگی قرآن.

۱۴. ابن ابی الحدید. (۱۳۸۵). شرح نهج البلاغه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۱۵. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۶). مجمع البیان. تهران: ناصر خسرو.